

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 347.9(477)(091)

М. А. Деміда

аспірант кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ПОЧАТОК СТАЛІНСЬКОГО СУДУ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБЛИВОЇ ПАПКИ (1924–1925 РР.)

Статтю присвячено аналізу проблем судової діяльності на початку встановлення сталінського режиму в Україні в контексті дослідження ролі суду та правосуддя в політичній та правовій думці 1920–1930 рр. У статті проводиться вивчення архівних документів, що збереглися в особливих папках із протоколами засідань Політбюро ЦК КП(б)У в 1924–1925 рр. Визначаються чинники, що мали велике значення для побудови лінії впливу на судову діяльність, стан правосуддя та, як наслідок, роль суду та правосуддя в Україні радянського періоду 1920–1930 рр. Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад щодо зазначеної проблеми.

Ключові слова: суд, правосуддя, роль суду, радянський суд, сталінський суд, судова діяльність.

Постановка проблеми. Дослідження діяльності суду в період 1920–1930 рр. в Україні останнім часом користується увагою істориків права. Пов'язано це з тим, що на теперішній час зняті грифи секретності з більшості документів, а тому можливе повноцінне дослідження суспільних процесів і правової дійсності, що сприяє найповнішому відтворенню історичної обстановки та поглибленню знань у сфері історії вітчизняного права.

Слід зауважити, що суд перебував у центрі уваги більшовиків від самого початку встановлення радянської влади. Так, одними з найперших нормативних актів у 1917–1918 рр. були декрети про суд. Після остаточного утвердження більшовицького режиму в Україні в 1921 р., створення СРСР, концентрації влади в руках Й. Сталіна, а також ухвалення першої Конституції СРСР 1924 р. і Конституції УСРР 1925 р. відбувається процес поступової втрати судами рис самостійності та незалежності.

На нашу думку, дослідження періоду 1924–1925 рр. вкрай важливе для вивчення ролі суду та правосуддя в політичній та правовій думці України в радянський період, оскільки архівні матеріали цих років найбільш інформативно насичені, оскільки вже розпочаті політичні «кампанії», але ще не прокочуються хвилі репресій.

Разом із тим спостерігається побудова лінії впливу на суди, яка посилюється надалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми судоустрою означеного періоду були в центрі уваги таких радянських дослідників, як Б.М. Бабій [1], М.П. Диденко [2], М.В. Кожевніков [3], В.М. Куріцин [4], Г.Є. Петухов [5], В.П. Портнов, М.М. Славін [6], Д.С. Сусло [7]. Також питанням судової системи УРСР 1920–1930-х рр. присвячені наукові розвідки В.Д. Гончаренка [8], І.Б. Усенка [9], дисертаційні роботи А.С. Пуховської [10] та Г.С. Усеїнової [11]. Разом із тим дослідження ролі суду та правосуддя в політичній та правовій думці в Україні 1920–1930 рр. залишається незаповненою нішею, яка потребує комплексного дослідження, що і становить значний науковий інтерес.

Мета статті. Метою публікації є поглиблення знань щодо уявлень про роль суду та правосуддя в політичній і правовій думці в Україні на початку встановлення сталінського режиму за допомогою дослідження архівних документів, що збереглися в особливих папках із протоколами засідань Політбюро ЦК КП(б)У в 1924–1925 рр.

Виклад основного матеріалу. За даними ЦДАГО України, джерельний комплекс архіву почав формуватися у 1921–1922 рр. після створення Політбюро КП(б)У. Наприкінці 1932 р.

в архіві налічувалось понад 100 тис. справ, а на початку 1941 р. – понад 200 тис. справ, що склалися з документів і матеріалів ЦК і ЦКК КП(б)У, мемуарів ветеранів партії, ілюстративних матеріалів, які могли б стати у нагоді під час проведення цього дослідження. Але з початком німецько-радянської війни вивезти всі документи не вдалося, і значна їх кількість була спалена, щоб запобігти захопленню ворогом. Загалом архів втратив до 90% документів – близько 144 тис. одиниць зберігання. Серед втрат архіву – документальний комплекс ВУАМЛІН (зокрема, матеріали Інституту радянського будівництва і права за 1925–1936 рр.). Сильно постраждав і масив документів наукових установ (1918–1940 рр.) [12, с. 67–68].

Проте з документів 1924–1925 рр., що збереглися, цілком можливо встановити вплив політичної влади на судову діяльність, і є підстави вважати, що судовий напрям був пріоритетним у роботі Політбюро ЦК КП(б)У, оскільки питання суду ставились на обговорення кожні два-три засідання. Також звертає на себе увагу виокремлення рішень у сфері регулювання діяльності судів, що розглядалися в Політбюро, надання цим рішенням статусу інформації з обмеженим доступом і групування їх в окремі папки документів надзвичайної секретності.

Перші роки після встановлення радянської влади характеризуються цинічними безладами з боку більшовиків; відповідно, такі випадки потребували централізованого урегулювання (у тому числі за допомогою судового впливу). Це породжує політику подвійних стандартів, коли результат справи залежить від партійного статусу суб'єкта правопорушення.

Прикладом можуть слугувати справи щодо подій в штабі Тираспольського уїзного прикордонного відділу, де більшовики здійснювали напади на потяги, а також на приватних осіб в пошуках наживи (справа Штейнберга): листом зі штабу за № 200/с від 21 квітня 1923 р. керівнику Одеського губвідділу ГПУ цілком таємно повідомляється, що в ніч з 16 на 17 квітня працівниками розвідувального пункту № 5 у складі 15 чоловік здійснено напад на румунський потяг: його закидали гранатами та обстріляли з рушниць і кулеметів. Згідно з офіційними газетними даними, число жертв сягає 5 вбитих і 3 тяжко поранених, але за даними радянської розвідки, число жертв сягає 25 вбитих і поранених. При цьому зазначається, що в Бессарабії існує дві точки зору, одна з них стосовно того, що напа-

ди здійснювались саме радянською стороною [13]. Отже, за задумом партійної верхівки, на суд покладалось завдання спростувати таку налаштованість місцевого населення щодо членів більшовицької партії.

Відповідно до меморандуму в цій справі співробітники розвідувального пункту чинили подібні злочини неодноразово, наприклад серед іншого встановлено, що вони переправлялись на румунську сторону з метою нападу на приватну особу, після невдачі вчинили вбивство коменданта села та повернулись на радянську сторону. Внаслідок розслідування було виявлено, що до цього на румунській стороні вчинено 4 напади [14]. Достеменно невідомо та неможливо встановити, скільки таких нападів залишилось поза увагою влади, проте за наявними документами можна відстежити, що судовим органам надавались вказівки закінчувати справи про такі безчинства більшовиків. Зокрема, у цій справі в першій половині 1924 р. Наркомюсту надано директиви про її закінчення, а щодо обвинувачених членів партії – про передання справи в ЦВК [15]. Подальша доля цієї справи невідома, але вочевидь, розвитку вона не отримала.

З другої половини 1924 р. відбуваються випадки прямого втручання в роботу судових установ шляхом надання рекомендацій з приводу застосування міри покарання; це виглядає як висловлення позиції з боку ЦК партії в кожній окремій політичній справі. У цей же період простежується налагодження процесу погодження вироків у справах, що мали політичне значення, з вищим державним керівництвом.

Так, в особливій папці до п. 22 протоколу від 22 серпня 1924 р. у справі про Чернігівську банду Політбюро підтверджено вирок про розстріл десяти осіб [16]. В особливій папці до протоколу № 13 від 28 липня 1924 р. стосовно п. 8 процес щодо політичних організацій на Лубенщині містяться директиви Політбюро надати суду право застосувати найвищу міру покарання відносно активних організаторів банди, винних у політичних вбивствах, за умови, що кількість засуджених не більше п'яти осіб [17]. Тут же зберігається шифрована телеграма Й. Сталіна від 30 липня 1924 р. Харківському ЦК КП(б)У, де повідомляється, що «згідно з постановою ЦК не заперечується проти вироку, викладеного в шифровці Квірінга» [18]. Іншим прикладом погодження позиції щодо вироку в справі є відомості особливої папки до п. 15 протоколу від 1 серпня

1924 р. з питання Полтавського процесу (справа про вбивство комуністами селянської родини), у якому надано директиву під формальною підставою відкласти винесення вироку до отримання директиви ЦК [19]. Таким чином, безпосередній вплив на судову діяльність в Україні набуває значення вже з цього часу, коли з'являються особливі папки з таємними директивами до протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У.

Друга половина 1924 р., крім іншого, характеризується оформленням окремих інструкцій про порядок винесення місцевими судами вироків щодо застосування найвищої міри покарання. Зокрема, в особливій папці до протоколу № 30 від 3 жовтня 1924 р. зберігається шифрограма, згідно з якою губкомам надано директиву про те, що прокуратура одночасно із затвердженням обвинувального висновку, але до направлення справи до суду повинна повідомляти прокурору республіки та ЦК КП(б)У про всі процеси політичного характеру, у яких передбачається винесення найвищої міри покарання [20]. Слід відзначити, що згідно з матеріалами особливої папки до протоколу № 35 від 14 листопада 1924 р. цей порядок також безпосередньо роз'яснювався окремою цілком таємною шифрограмою з Москви [21]. Очевидно, потреба в такому порядку існувала для попереднього повідомлення судів про необхідні дії з їхнього боку.

У цей же період (листопад – грудень 1924 р.) створюється окрема комісія у політичних справах Політбюро, і з цього часу остаточно оформлюється розуміння «політичних справ». Діяльність комісії має своїм наслідком встановлення порядку, за якого рішення в кожній окремій політичній справі фактично приймається партійним керівництвом, а не судовими органами республіки. Закладаються основи вибірковості та політичного планування правосуддя з позицій доцільності чи недоцільності проведення «показового процесу», оскільки на практиці подекуди виявлялось, що деякими показовими процесами досягається небажаний результат. З питань щодо політичних справ надходять директиви з центру щодо того, у якому порядку судити (звичайному чи показовому), поширювати чи не поширювати інформацію про процес у пресі, яким чином «готувати» справу [22]. Інколи заборона проведення показових процесів накладається щодо певної категорії справ: «Как общее правило признать нецелесообразным проведение показательных процессов по делам об убийствах рабкоров и селькоров» [23].

Вже у першій половині 1925 р. листи-звіти з приводу ходу розгляду політичних справ направляються безпосередньо Й. Сталіну. Наприклад, відповідно до матеріалів особливої папки до п. п. 8, 9 протоколу № 5 від 26 лютого 1925 р. Е. Квіринг надає директиви з приводу вироку (Шишацька справа) щодо можливості застосування міри покарання до учасників справи – комуністів з одночасним застереженням про направлення відповідного листа генеральному секретарю [24]. Таким чином, у повну силу розпочинає працювати порядок погодження позиції в політичних справах із Москвою, а директиви надходять безпосередньо від Й. Сталіна секретними шифrogramами [25].

Система налагоджувалась таким чином, що генеральний секретар не мав очевидного прямого впливу на результати рішень, що приймалися Політбюро та судовими органами, а весь обсяг відповідальності фактично перекладався на окремих суддів, оскільки саме вони ставили підписи під ухваленими рішеннями. У своїй книзі «Тріумф і трагедія», присвяченій дослідженню особи Й. Сталіна, Д.А. Волкогонов називає це принципом «пробаблізму»: «У Сталина уже давно начало просматриваться качество, которое Гегель называл пробаблизмом. Суть его заключается в том, что личность, совершающая какой-либо нравственно неблагоприятный поступок, старается для себя внутренне оправдать его и представить добрым. Сталин так и поступал. <...> На первых порах он пытался доказать себе: это нужно в интересах «защиты ленинизма». Затем все, что он делал, считал нравственно оправданным во имя «построения социализма в одной стране». В конце концов принцип пробаблизма займет важное место в арсенале политических средств Сталина» [26, с. 129].

Відповідно до відпрацьованого порядку Й. Сталін вносив питання на засідання Політбюро, після його розгляду складались резолюції, які й направлялись до України шифрованими телеграмами, після цього передавались в Наркомюст, а вже звідти через секретну частину – в суди. Неможливо не відзначити і тон цих резолюцій, а також їхній рекомендаційний характер, наприклад: «запропонувати направити процес», «вважати можливим застосування міри соціального захисту» і т. ін. Саме така зовнішня диспозитивність і сприяла досягненню мети завуальованого впливу на судові процеси в Україні на цьому етапі.

Висновки та пропозиції. Аналіз матеріалів особливих папок із протоколами засідань Політбюро ЦК КПБУ в 1924–1925 рр. надає можливість визначити чинники, що мали важливе значення для побудови лінії впливу на суди, та, як наслідок, роль суду та правосуддя в Україні радянського періоду 1920–1930 рр.:

1) заполітизованість і класифікація справ на ті, що несуть чи не несуть політичне «навантаження»;

2) централізм і прийняття рішень після їх погодження з партійною верхівкою;

3) директиви у політичних справах;

4) вказівки щодо визначення міри покарання;

4) резолютивність рекомендацій із відсутністю чіткого мотивування;

5) політична пропаганда та показовість процесів тощо.

За таких обставин сучасне дослідження судової діяльності та уявлень про роль суду й правосуддя в політичній і правовій думці України періоду 1920–1930 рр. покликане спростувати визначення ролі суду відповідно до цілей, завдань і функцій судів, зазначених у законодавстві, оскільки, як це вбачається з матеріалів особливих папок, основна роль суду полягала у виконанні політичної волі, тим самим звільняючи найвище державне керівництво від безпосередньої відповідальності, при тому що для суспільства викладалась інша модель судової діяльності, і режим особливо секретного зберігання документів щодо судової діяльності вищим партійним керівництвом покликаний підтвердити цей факт.

Список використаної літератури:

1. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / Б.М. Бабій ; АН УРСР, Сектор держави і права. – К. : Видавництво АН УРСР, 1961. – 384 с.
2. Диденко М.П. Створення радянського суду в УРСР / М.П. Диденко // Харьк. юрид. институт. Ученые записки. – Т. 11. – Вып. 2. – Х. : Харьк. юрид. ин-т. – 1975. – С. 34–65.
3. Кожевников М.В. История советского суда, 1917–1956 годы / М.В. Кожевников. – М. : Госюриздат, 1957. – 383 с.
4. Курицын В.М. Переход к НЭПу и революционная законность / В.М. Курицын. – М. : Наука, 1972. – 216 с.
5. Петухов Г.Е. Советский суд и становление революционной законности в государственном управлении (историко-теоретическое исследование) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук :

спец. 12.00.01 / Г.Е. Петухов ; Харьковский юридический институт им. Ф.Э. Дзержинского. – Х., 1985. – 55 с.

6. Портнов В.П. Становление правосудия Советской России (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов, М. М. Славин ; ред. С.В. Боботов ; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
7. Суслло Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д.С. Суслло. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 217 с.
8. Гончаренко В.Д. Становлення і розвиток Верховного Суду України / В.Д. Гончаренко, О.Л. Копиленко, О.В. Зайчук // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1 (35). – С. 2–11.
9. Усенко І. Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. / І. Усенко, В. Чехович // Радянське право, 1985. – № 12. – С. 58–60.
10. Пуховська А.С. Судова система Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (1921–1944 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.С. Пуховська ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського, Каф. історії та теорії держави і права. – Сімф., 2012. – 190 с.
11. Усеїнова Г.С. Становлення та розвиток судової системи України 1921–1929 рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г.С. Усеїнова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2011. – 20 с.
12. Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України, УНДІАСД ; редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – 692 с.
13. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 47–47.
14. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 52–53.
15. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 42.
16. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 86.
17. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 65.
18. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 67.
19. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 73.
20. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 114.

21. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – С. 115.
22. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – С. 20.
23. Жирнов Є. Слухати показовим процесом / Є. Жирнов // Закон і бізнес. – 2010. – № 45 (980). – [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/1004-sluhati_pokazovim_procesom.html.
24. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – С. 11.
25. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – С. 18–19, 21.
26. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина : в 2-х кн. / Д.А. Волкогонов. – Т. 1. – Ч. 1. – М., 1989. – 303 с.
-

Демида М. А. Начало сталинского суда: по материалам особой папки (1924–1925 гг.)

Статья посвящена анализу проблем судебной деятельности в начале установления сталинского режима в Украине в контексте исследования роли суда и правосудия в политической и правовой мысли 1920–1930 гг. В статье проводится изучение архивных документов, сохранившихся в особых папках с протоколами заседаний Политбюро ЦК КПБУ в 1924–1925 гг. Определяются факторы, которые имели важное значение для построения линии влияния на судебную деятельность и состояние правосудия, и, как следствие, роль суда и правосудия в Украине советского периода 1920–1930 гг. Сформулированы предложения по совершенствованию теоретических основ относительно данной темы.

Ключевые слова: суд, правосудие, роль суда, роль правосудия, советское правосудие, советский суд.

Demida M. A. The beginning of Stalinist judiciary: based on particular folder (1924–1925 years)

The article analyzes the problems of judicial activities in the period of early establishment of the Stalinist regime in Ukraine in the context of research the role of the court and justice in political and legal thought in 1920–1930s. In the article are studied archival documents, which preserved in special folders with protocols of meetings of the Politburo of Communist Party in 1924–1925s. The article identifies the factors that were important to build line of influence on judicial activities and justice and, consequently, the role of judiciary and justice in Ukraine of Soviet period of 1920–1930s. The formed suggestions are from the improvement of theoretical principles in relation to the marked problem.

Key words: court, justice, role of the court, role of justice, Soviet justice, Soviet court.